

П. В. Михед

Київ

ПРОЗА ШЕВЧЕНКА І НАТУРАЛЬНА ШКОЛА У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (зауваги до проблеми)

У статті досліджується культурний компонент прози Шевченка і роль автора-оповідача. Унікальність прози Шевченка пояснюється тим, що естетичним орієнтиром для нього була сучасна російська література і естетика натуральної школи, вплив якої помітний у домінуванні соціального принципу в зображенні дійсності і зверненні до сатири. Частина повістей Шевченка заснована на автобіографічному матеріалі, що розуміється як форма реалізації естетичних принципів, властивих натуральній школі з її спрямуванням на зображення реальних подій. Потенціал особистості автора переростає традиційні рамки прози натуральної школи. Образ автора маніфестований як імпліцитно, так і експліцитно, що, в останньому випадку, постає в образі мудрого оповідача, який сповідує традиційні цінності народного етосу. Його увага зосереджена на зображенні самобутнього українського світу, природи та образу її людей, представлених у координатах народної естетики з її традиційною системою символів, а також структуруванням психологічного коду українців. Саме в її межах Шевченко оприявнює універсальні формули людського існування.

Ключові слова: Шевченко, проза, натуральна школа, український світ, оповідь, етос.

В статье исследуется культурный компонент прозы Шевченко и роль автора-рассказчика. Уникальность прозы Шевченко объясняется тем, что эстетическим ориентиром для него служила современная русская литература и эстетика натуральной школы. Влияние школы нашло отражение в доминировании социального принципа в изображении действительности и обращении к сатире. Часть повестей Шевченко основана на автобиографическом материале, что понимается, как форма реализации присущих натуральной школе эстетических принципов, в частности, ее нацеленности на изображение реальных событий. Потенциал личности автора перерастает традиционные рамки прозы натуральной школы. Образ автора манифестирован и имплицитно, и эксплицитно, представляя в последнем случае в образе мудрого повествователя, исповедующего традиционные ценности народного этоса. Его внимание сосредоточено на изображении самобытного украинского мира, природы и образов его людей, представленного в координатах народной эстетики с ее традиционной системой символов, а также структурированием психологического кода украинцев. Именно в ее пределах Шевченко излагает универсальные формулы национального бытия.

Ключевые слова: Шевченко, проза, натуральная школа, украинский мир, повествование, этос.

The paper investigates the cultural component of Shevchenko's prose and the special role of his author-narrator in the context of Russian and Ukrainian literatures. The uniqueness of Shevchenko's prose is motivated by his relation to contemporary literature and the tradition of Russian natural school, which was the guideline for the poet. First of all, the influence of this school is reflected in the dominance of social principle of characters, often with satirical bios. Autobiographic basis of some Shevchenko's stories is the form of implementation of certain aesthetic principles inherent to natural school – in particular, its focus on real-life images. The range of author's personality outgrew traditional frames of natural school's prose: in the

authentic images of reality Shevchenko saw the distinct ethnic discourse of the depicted world. His attention was attached to mission of authentic representation of unique, original Ukrainian world, its nature and image of its people. Shevchenko's narrative art was focused on the folk aesthetics with its understandable and predictable system of characters and also on structuring mental and manner codes of the Ukrainians. Another important component of his prose is the image of the narrator. Shevchenko's Russian stories carry important information about the author, his views on various aspects of Ukrainian life, and may be interpreted as the kind of commentary on his poetry. Though Shevchenko's prose in some way is anti-naturalistic, it is undoubtedly realized in the constant appeal to universal formula of human existence.

Keywords: *Shevchenko, prose, natural school, Ukrainian world, narrative, ethos.*

В науковому середовищі і серед широкого читачів склалася думка про прозу Шевченка як про явище другорядне – у порівнянні з його поезією. Ця думка, певною мірою, справедлива, хоч і недооцінювати його прозовий доробок теж не варто. Спробу якось змінити уявлення про прозову спадщину Шевченка свого часу зробила М. Шагінян, автор одного з найцікавіших досліджень про Шевченка радянської доби. Однак до цих пір проза Шевченка не вивчена належним чином і вимагає серйозної уваги сучасної науки.

Мету цієї статті вбачаю в тому, щоб звернути увагу на культурологічний складник Шевченкової прози і на особливу роль автора-оповідача. Такий підхід, на мою думку, дозволить зрозуміти значимість і самотність цієї грані творчості митця в контексті як російської, так і української літератури його часу.

Одна із проблем, що, як видається, зупиняє сучасних дослідників, полягає в тому, що проза Шевченка принципово традиційна. Враження таке, що автора навіть не цікавлять питання нових художніх прийомів у сфері, наприклад, наративного мистецтва. Він ніби починає нову сторінку оповідного мистецтва зі спрощення наративу. Він позірно, здається, навіть принципово невігдаливо переказує історії, в яких, як правило, оповідана життєва доля людини. За допомогою звично-знайомих і впізнаваних у побутових колізіях історій пересічної людини, де трапляються всілякі й різні події, автор окреслює ті особливості траєкторії життєвої долі свого персонажу, що стають концентрованими виразниками авторської ідеології. Щодо її походження, то вона сформувалася під впливом просвітницького ідеалу. Звідси відчутний пафос повчання, що, безперечно, знижує художній потенціал творів. І це чи не головна причина втрати інтересу читача до прози Шевченка.

Щоб зрозуміти витoki прози Шевченка, важливо визначити її зв'язок з сучасною йому літературою і тією традицією, на яку орієнтувався поет. І тут особлива роль належить натуральній школі в російській літературі, яка виходить на авансцену літературного розвитку саме на початку 1840-х рр. Її лідером був Микола Гоголь, а естетичним провідником, який і сформулював основні ідейно-естетичні засади, Віссаріон Белінський.

Вперше термін натуральна школа, як відомо, вжив Ф.В. Булгарін у рецензії на «Петербургский сборник» в березневому числі «Отечественных записок» (1846, № 3). Дещо пізніше В. Белінський перехопив цей термін і

надав йому іншого змісту, позбавивши негативної конотації. Натуральна школа не була естетично цілісною і єдиною. В її межах, на думку В.І. Кулешова, можна було виділити письменників, які тяжіли до реалістичного зображення і дагеротипістів. Мовою сучасного літературознавства: «Реалізм і натуралізм у школі йшли пліч-о-пліч» [5, с. 19]. Натуральна школа формується на початку 40-х років, коли і Шевченко активно входить у літературу, багато читає, знайомиться з літературними новинками, входить у коло російських митців і літераторів та обговорюваних ними проблем. Про твори натуральної школи говорили і сперечалися, на неї покладали надії, як на багатообіцяюче явище літератури майбутнього. Саме натуральна школа, з погляду сучасного літературознавства, була своєрідним естетичним орієнтиром для Шевченка.

М. Шагінян справедливо вважала, що саме література 1840-х рр. і вплинула на російську прозу Шевченка не тільки через читання, а й через його участь як ілюстратора у тодішніх виданнях [9, с. 67]. Шевченко був одним із ілюстраторів видання О.П. Башуцького «Наши, списанные с природы русскими» (СПб., 1841), яке стоїть біля початків натуральної школи. О.І. Білецький вважав, що «про теорію і практику російської “натуральної школи” він (Шевченко – П. М.) міг судити тільки по її перших виступах» [3, с. 244].

Заслання, зрозуміло, не сприяло знайомству з новинками літератури. Лише окремі книги доходили до Шевченка. В «Щоденнику» вже після заслання Шевченко робить запис: «Мне тепер много нужно прочитать. Я совершенно отстал от новой литературы. Как хороши “Губернские очерки”, в том числе и “Мавра Кузьмовна” Салтыкова...» [10, с. 92].

Впливи цієї школи виявляються, перш за все, в домінуванні соціального принципу зображення, що часто прибирає сатиричний пафос. Проза представників натуральної школи випрацювала жанр «фізіологій», структура яких передбачала локалізацію розповіді навколо окремих соціальних типів або громадського місця, де перетинаються різні соціальні верстви, розкриваються суспільно-характеристичні звичаї і звички, заняття і напрямки діяльності [6, с. 272–273]. В.В. Виноградов зазначав, що для представників натуралізму характерна «епідемічна жага типів», «устремління до підбору маріонеток, як символів певного класу, професії чи психологічних розмежувань в їх межах іноді навіть тієї чи іншої уособленої пристрасті» [4, с. 147]. Цю особливість підкреслює й інший дослідник, виділяючи як ознаку «зростаючу роль прототипів, моделей самого життя при творенні образів, підвищення ролі спостереження, предметної, побутової деталі» [5, с. 113].

Представників натуральної школи об'єднував інтерес до проблем природи людини і соціального середовища, що й становить основу переємності їх в творчості і прози Шевченка. Натуральна школа часто звертається до мотиву втрачених ілюзій, підпорядкованих панівному укладу життя і моралі, а також тягаря вже сформованих обставин, що втілюють суспільне зло. В різних формах ці особливості мотивної організації знаходять вияв і в прозі Шевченка. В самій творчій настанові митця присутні елементи

поетики натуральної школи: «Сначала опишу со тщанием место, т.е. пейзаж; потом опишу действующих лиц, их домашний быт, характеры, привычки, недостатки и добродетели, а потом уже, по мере сил, приступлю к драме, т.е. к самому действию. Метода, или манера эта не нова, но зато хорошая манера. А хорошее, как говорят, не стареет...» [10, IV, с. 11]. Дослідник поетики «школи» зауважує: «Герой творів натуральної школи майже ніколи не показується відразу і повністю, твір починається з опису обстановки» [5, с. 253]. Виходець із низів, Шевченко був добре обізнаний із життям широких соціальних прошарків російського суспільства, тому йому не було необхідності їх спеціально вивчати, до чого вдавалися журналісти і письменники, автори «фізіологій».

Частина повістей Шевченка ґрунтується на автобіографічному матеріалі. І це форма реалізації одного з головних принципів естетики натуральної школи – її орієнтації на зображення реального життя. М. Шагінян справедливо стверджує, що Шевченко «ніколи не вигадував матеріалу своєї прози», а в іншому місці пише, що «його описи достовірні як документ; у них нема й тіні вимислу (крім хіба переносу становищ). Ніби олівцем з натури подано пейзаж, – за ним можна впізнати місце дії, хоча б і сховане під буквою» [9, с. 69]. Чи це Переяслав («П»), чи Глухів («Глухов»), чи пустельні степи заслання.

Досить відчутно пов'язана з манерою попередників, проза Шевченка має свої відмінності. Більшість прозових творів митця була написана після заслання. І хоч за естетичний орієнтир слугувала російська проза 40-х рр., Шевченко звернувся до прози в 50-ті, маючи великий художній досвід поета і живописця. З погляду М. Шагінян: «Вся російська проза Шевченка – плід його зрілої творчості» [9, с. 65]. Масштаби особистості автора явно переростають традиційні рамці прози натуральної школи. По-перше, Шевченко, вдивляючись в реальні контури дійсності, спонукою до чого була саме естетика натуральної школи, бачить виразні етнічні обриси зображуваного світу.

Проза Шевченка до певної міри продовжує задум «Живописної України» – представлення світові неповторного образу України в усіх виявах її своєрідності. Живописання України як особливого і самобутнього краю зі своєю несхожістю з іншими землями, що виявляється в усьому: від природних ландшафтів до людської моралі. Замір Шевченка – презентувати особливий і прекрасний світ українського національного буття, виразну окремність людності, яка живе на цій землі, і дати світові цілокупний портрет народу, про існування якого так мало знано. Він, за його словами, здатен «щупать картины ногами», що має увиразнити особливий його зв'язок із рідною землею.

Вербальний живопис рідного краю продовжує справу, почату в «Живописній Україні». Поет так декларує свою мету: «А по-моему, нация без собственной, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель» [10, IV, с. 11]. Створюючи самобутній образ України, Шевченко дивиться на землю від Дону до

Дністра з історіософської перспективи: «Одна почва землі, одна речь, один быт, одна физиономия народа, даже и песни одни и те же. Как одной матери дети» [10, IV, с. 266—267]. Відмінною є лише історія українських земель [10, IV, с. 266).

Шевченко, оповідаючи «українські історії», звертається до російської мови, що створює досить складну і потенційно контраверсивну колізію, яку першими намагалися подолати ще представники «української школи» в російській літературі: В. Наріжний, О. Сомов, М. Гоголь. Різний ступінь обдарування, та й стану розвитку культури (В. Наріжний, наприклад, належить до доромантичної доби) зумовив і різний результат реалізації цього завдання. Якщо звертання цих авторів до української теми пояснювалося їх приналежністю до українського ґрунту, з різних позицій актуалізованого в їх творчості (у часи Гоголя, наприклад, «українська» тема входила до кола запитаних у читачів, так би мовити, «модних»), то інтенційність свідомості Шевченка заснована на твердому переконанні – світові має бути відкрита Україна, її неповторна природа і духовна окремішність української людини. В межах іномовного зображення українського світу Шевченко шукає виразної індивідуалізації якщо не в мові, то в змісті, в сюжеті своїх творів. Звідси – покритки, спокушені наречені, матір, яка видає заміж дочку без її згоди, мачухи й пасербиці.

Зображення «української реальності» в стилістиці натуральної школи охоплює не тільки замальовки ландшафтів, а й традицій народного життя. На це вказала ще М. Шагінян: «Подробиці побутові, опис української хати (тієї, де Шевченко зріс), одягу, сільських робіт, звичаїв, наприклад, відвідування дітьми родичів у святвечір з хлібом, узваром і рибою. Весілля, ярмарки – все це таке докладне, сповнене таким бажанням передати читачеві справжнє знання предмету (а не сам лише образ), що вийшло б за межі белетристики в описову етнографію, якби не було створене з високою майстерністю і прийняте ліричною задушевністю, яка хвилює читача» [9, с. 70].

Український світ має свій унікальний контур. Він і звучить по-особливому: «О могилы! могилы! высокие могилы! Сколько возвышенных, прекрасных идей переливалось в моей молодой душе, глядя на вас, темные, немые памятники минувшей народной славы и бесславия. А еще, бывало, когда ночью далеко-далеко в степи чабан заиграет на *сопилке* (свирели) свою однотонную грустную мелодию. О горе мое! что мне нельзя переселиться в тот чудный край и послушать на старости родную унылую песню!» Шевченківський окуляр, налаштований на естетику натуральної школи, орієнтований на зображення українського світу в різних його проявах. Поет і тут в центрі своєї уваги ставить завдання репрезентації своєрідного і самобутнього буття свого народу.

В центрі оповіді – сам автор-оповідач. Дослідники давно помітили, що в творах «натуралістів» помітна тенденція до зміни «уявлення про творчість, про особистість письменника», що призвело «до панування і специфіки оповіді від першої особи» [7, с. 3–4]. Ця тенденція відкриває простір для автобіографізму, що виявляється і в глибокому демократизмі автора, що

доторкається до тих естетичних принципів, які несла натуральна школа, звернувшись до життя низів. Це призвело до оновлення не лише персонажної сфери, а й принесло на сторінки творів літераторів 40-х років життя тих соціальних верств, які тривалий час полишалися за межами високої літератури.

Домінування оповіді від першої особи в прозі Шевченка є відвертою демонстрацією суб'єктивної інтерпретації подій і зображення персонажів, особливої свободи погляду на світ і людей, яких він добре знав. Література натуральної школи цікавиться, в першу чергу, оточуючим світом: «У себе, в собі, навколо себе, ось де ми шукаємо і питання, і їх вирішення» «Важливість теоретичних питань залежить від їх відношення до дійсності» [2, с. 32]. Характерний для Шевченка автобіографізм щільно пов'язаний з однією з засадничих ідей естетики натуральної школи, сформульованої В. Белінським: «Ймовірно, близька подібність зображуваних нею осіб до їх зразків у дійсності... є першою вимогою, без виконання якої не може бути у творі нічого гарного» [2, с. 297]. Прикметною особливістю сюжетики Шевченкових повістей є вільне нанизання епізодів, що, як правило, позбавлене жорсткої інтриги, а організуючим фактором виступає автор оповіді. Характеризуючи сюжетотворення представників «школи», дослідник зазначає: «Віддаючись стихії дійсності, письменники склеювали свої сюжети з емпіричних шматків, включали публіцистичні мотиви, моралістичні тенденції» [5, с. 261].

Образ оповідача, щирого серцем, благородного і великодушного, який приймає до душі все, що відбувається на його очах, вирізняє оповіді Шевченка. Як уже зазначалося, в творах «натуралістів» помітна тенденція до зміни «уявлення про творчість, про особистість письменника», що призвело до укрупнення авторської повісті й індивідуалізації оповіді, що, своєю чергою, мало потужний вплив на майбутнє наративного мистецтва. Шевченко зумисне виокремлює особисту присутність у прозових текстах у різних масках, упевнений в тому, що масштабність його постаті буде цікавою читачеві. Важливою характеристикою його прози є й усвідомлення суспільної ролі автора, про що свідчать рудименти романтичного уявлення про образ поета-пророка: «Они (поети – П. М.) братья наши во плоти, но, вдохновенные свыше, уподобляются Богу. И к ним только относятся слова Пророка, их только создал Он по образу своему и по подобию, а мы – толпа безобразная и ничего больше!» [10, IV, с. 227]. Цим Шевченко принципово відрізняється від представників «школи», які розуміли свою роль як фіксаторів реальних фактів соціального життя, а творчість, здебільшого, як «списування з природи». Але і цей принцип Шевченко використовує по-своєму, створюючи картини багатогранної української реальності, її історії, звичаїв, пейзажів, що «складають у повістях своєрідну інфраструктуру українського історичного життєпростору, до координат якого органічно вписаний образ автора» [1, с. 61].

Інший важливий компонент – це образ оповідача як імпліцитного, так і заявленого серед дійових осіб. Шевченко звернувся до прози, коли був уже

добре відомий широкому читачеві і зажив слави художника. Постать оповідача – це, найчастіше, образ мудрої і досвідченої людини, яка добре знає життя і орієнтується в його хитросплетіннях, передбачаючи наслідки багатьох вчинків своїх героїв. Ідеал його – люди, яким вдається витримати всі випробування, що випадають на їх долю. Вони полишаються вірними християнським принципам, дотриманню моральних приписів і життєвих принципів (шанобливому ставленню до батьків, наприклад). Це ті засади народної моралі, які об'єднують і скріплюють національне буття.

Сюжети Шевченка вибудовані на засадах народного етосу. Вони розвивають його основи і демонструють їх дієвість. Відступи від них героїв Шевченкових оповідей, як правило, і ведуть до драматичних наслідків. Своє завдання Шевченко бачить у чіткому структуруванні поведінкових кодів українців. Відступи від цих принципів спричиняють до нещастя. І, навпаки, відчуття щастя дає лише рух за узвичаєними схемами традиційної культури. При цьому варто зауважити, що, з іншого боку, проза Шевченка в певному сенсі виразно антинатуралістична. Це виявляється в постійній апеляції до універсальних формул народного життя як християнського походження, так і дохристиянських часів.

Весь фабулярій Шевченка тяжіє до універсальних ситуацій людського буття. І хоч репертуар сюжетів досить розмаїтий, все ж домінуючими є епізоди, які, як правило, відтворюють узвичаєні події людського життя. Оповідне мистецтво Шевченка орієнтоване на народну естетику, де існує чітка і передбачувана система персонажів, вгадується загальна тенденція розвитку сюжету, а також фіналу оповіді.

Шевченко бачив свого читача не вишуканим поціновувачем естетичних винаходів, але людиною, яка здатна роздумувати над життєвими колізіями у пошуках прийнятних виходів із «проблемних» ситуацій людського буття. Проза Шевченка дійшла до читача, коли традиції натуральної школи стали вже історією. Та вже невдовзі стало зрозуміло, що прозові твори поета – не тільки важлива складова його творчості, але вони займають «своєрідне місце в історії нашої (російської) реалістичної побутової повісті» [8, с. 246]. Щодо їх відлуння в історії української культури, то російські повісті Шевченка утримують важливу інформацію про самого автора, його погляди на різні сторони українського життя, і є своєрідним коментарем до його поезії. Інший важливий аспект, який потребує уваги дослідників, – це вивчення засад національного етосу українців, що так повно, щедро, багато представлений у прозі Шевченка.

Бібліографічні посилання

1. Барабаш Ю. Я. Тарас Шевченко: імператив України / Ю. Я. Барабаш. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. Белинский В. Г. Полн. собр. соч. : в 13-ти т. / В. Г. Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. X.
3. Білецький О. І. Російська проза Т. Г. Шевченка / О.І. Білецький // Білецький О. І. Вибрані твори в двох томах. Від давнини до сучасності. – К.: Наукова думка, 1960. – Т. II. – С. 219–243.

4. Виноградов В. В. Избранные труды. Поэтика русской литературы / В.В. Виноградов. – М., 1976.
5. Кулешов В. И. Натуральная школа в русской литературе / В.И. Кулешов. – М.: Просвещение, 1965. – 300 с.
6. Проблемы типологии русского реализма. – М.: Наука, 1969. – 474 с.
7. Проскурина Ю. М. Повествователь-рассказчик в прозе натуральной школы : автореф. дисерт. на соиск. уч. ст. канд. фил. наук / Ю. М. Проскурина. – М., 1964. – 18 с.
8. Пыпин А. Русские сочинения Шевченко / А. Пыпин // Вестник Европы. – 1888. – № 3.
9. Шагінян М. Тарас Шевченко / М. Шагінян. – К.: Дніпро, 1970. – 253 с.
10. Шевченко Т. Г. Зібрання творів у шести томах / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5.
Надійшла до редколегії 25 жовтня 2014 р.